

POKUŠAJ IZDAVANJA NOVINA NA ARBANASKOM JEZIKU U ZADRU

ANTE M. STRGAČIĆ

Jugoistočno od Zadra, udaljeno od gradskih zidina jedno dva kilometra, nalazi se samostalno naselje posebnog, neobičnog naziva Arbanasi. Poslije II svjetskog rata, naglom obnovom i proširenjem grada Zadra, nakon onog katastrofalnog rušenja pod konac II svjetskog rata, ovo je naselje postalo sastavnim dijelom samoga grada Zadra i njegovim jugoistočnim predgrađem sačuvavši sve svoje osobine posebnog naselja.

Do pod konac XIX stoljeća ovo je naselje bilo gotovo odijeljeno od grada Zadra, koji je do tada bio stisnut unutar svojih tvrdih zidina, tako da je prostor jugoistočno od gradskih zidina do ovog naselja bio gotovo nenaseljen, ako se izuzmu malobrojne manje i neznatne zgrade i zgradice. Negdje na polovini puta između grada i ovog novog naselja nalazila se je jača zgrada — zapravo omanji kompleks od nekoliko zgrada — nekadanjeg Lazareta sv. Marka sa

---

* Koliko sam mogao utvrditi — i to na podacima, koje mi je spremno pružio umir. učitelj rođeni Arbanas Budimir Perović iz Arbanasa kraj Zadra, na čemu mu i ovom prilikom od srca hvala — godine 1879. osnovano je u Carigradu arbanaško društvo »Drita« (Svijetlost). Cilj mu je bio širiti kulturu i pismenost u arbanaškom narodu na njegovu vlastitom jeziku. Osnovali su ga rodoljubi Sami Frašeri, Jan Vreta, Paško Vasa i Koto Hodža. Oni su sastavili i pravopis za arbanaški jezik uzevši za to latinicu. Za one posebne glasove arbanaškog jezika, koji se ne dađu prikladno izraziti latinicom, uzeli su neka slova iz grčkog alfabeta i ćirilice. Štampali su i knjige i časopise ali i novine. To se štampalo u Bukureštu i Sofiji i potajno širilo po Albaniji radi zabrane turskih vlasti u Albaniji. (Sr. »Antologji e letërsisë shqipe« (Antologija albanske literature). Sastavili Hasan Vokshi, Elhami Nimani i Tahar Hatipi. Izdanje »Mustafa Bakija«, Priština 1954, str. 11—12.)

Za Arbanase na Apeninskom poluotoku izdavao je na arbanaškom jeziku novine (»Fjamuri i Arbërit«) za onamošnje Arbanase na arbanaškom jeziku De Rada od godine 1883—1887., a na talijanskom je jeziku za iste Arbanase izlazila još godine 1849. i »L'Albanese d'Italia«. (Sp. dj., 106.)

svojim uređajima za tu sanitarno-trgovačku svrhu.¹ Ova zgrada je polovinom XIX stoljeća (godine 1866) preuređena za mušku učiteljsku školu s internatom, a za talijanske okupacije Dalmacije između dva svjetska rata (1918—1943), kada je ukinuta ova škola odmah na početku te vladavine, na ovom mjestu izgrađena je manja tvornica duhana. Ta je iza II svjetskog rata pripojenjem Zadra Jugoslaviji znatno proširena.

Ovo je naselje nastalo u drugoj četvrti XVIII stoljeća tokom seoba ondanjih Arbanasa iz turskog teritorija na kršćanski. Doselili su se ovamo iz predjela današnje Albanije, iz krajine Skadarskog jezera i barskog primorja — nekadanje tromeđe tursko-mletačko-crnogorskog posjeda — tokom triju velikih seoba iz godine 1726—1733.

Ovo osebujno naselje u kompaktnom tijelu hrvatskoga naroda u neposrednoj okolini glavnoga grada Dalmacije svratilo je na sebe razne ljude pera i učenjake, koji su ga promatrali s raznih vidova. No, svu stariju literaturu, koja se osvrta na ove seobe s povijesnog stanovišta, treba uzimati vrlo oprezno, kao rad Stjepana Buzolića,² Tulija Erbera³ i Don Mije Ćurkovića.⁴ Isto tako treba uzimati s oprezom i djela onih pisaca koji su se bavili proučavanjem dijalekta ovih iseljenika, ukoliko su se zalijetali u povijesni dio ovih seoba, kao što je to rad Fr. Miklošića,⁵ G. Weiganda⁶ i C. Tagliavinija.⁷ Najsvježije djelo o dijalektu ovih Arbanasa jest djelo prof. dra Ajeti Idriza.⁸ No, on se je u tom radu koristio rezultatima prof. dra Kruna Krstića ukoliko je trebalo razjasniti tijek ovih seoba.

¹ Zapravo ovaj lazaret sagrađen je nakon tzv. ciparskog rata između Porte i Mletaka (1570—1573). Spominje ga prvi put u svojoj relaciji zadarski knez Alvise Molin 1578.: »Mi resta à dire che essendo stà fabricato fuori del forte di Zara un loco che è detto San Marco, per ricever i Morlachi, et Turchi confinanti, acciò non habbino causa di venir nella città; suole per questo uietamento nascer tal uolta trauaglio... et per non poter uenir nella città, non può loro esser administrata giustitia, il che mosse à me alle uolte di andar fuori, per dar loro satisfattione...«. G. Novak, *Mletačka uputstva i izvještaji* (Commissions et relations Venetae) IV, Zagreb 1964, 225; 309; 366.

² »Zadarski Arbanasi i prabiskup Zmajević«, *Narodni koledar*, Zadar 1868, 76—84.

³ *La colonia albanese di Borgo Erizzo presso Zara. Cenni storici raccolti dai documenti dell' I. R. Archivio Luogotenenziale*, Dubrovnik 1883, str. 1—160.

⁴ *Povijest Arbanasa kod Zadra*, Šibenik 1922, str. 24.

⁵ »Albanesische Forschungen I—III«, *Denkschriften der k. k. Akademie der Wissenschaften*, Wien 1870—1871.

⁶ »Der gegische Dialekt von Borgo Erizzo in Dalmatien«, *Jahresbericht des Instituts für rumänische Sprache*, Leipzig 1911, 177—240.

⁷ »Penetrazione e adattamento delle voci italiane e croate nel dialetto albanese di Borgo Erizzo (Zara)«, *Studi Albanesi* III—IV, Roma 1934; Isti, *L' Albanese di Dalmazia*, Firenze 1937.

⁸ *Istorijski razvitak gegijskog govora Arbanasa kod Zadra*, Sarajevo 1961, str. 1—164.

Manju literaturu, većinom feljtonističke naravi, ne uzimljem u obzir jer nema veće važnosti za ovaj moj rad.⁹

K. Krstić je u posljednje vrijeme upravio svoje studije na izvornom, novom arhivskom materijalu, da rasvijetli tijek ovih arbanaških seoba u Zadar¹⁰ i da u vezi s time ispravi dosadanje nepravilne postavke i da jače rasvijetli pokoje viseće nejasno pitanje.

U ovom radu držat ću se njegovih rezultata u ovom pravcu, uz neka svoja razjašnjenja koja smatram potrebitim istaći.

I

U početku ovih arbanaških seoba iz sjevernog područja Albanije na kršćanski teritorij skadarskim je pašalukom upravljao »razmjerno blag i uviđavan«,¹¹ ali dosta nemiran skadarski paša Arbanas Arslan Bušatlija (1723—1726). Poznat je kao oduševljen pokrovitelj smjelih, ali zloglasnih ulcinjskih gusara. Odmetnu se od Porte, a na zapovijed ove posljednje Anatolac Hasan-paša potuče ga i smaknu (4. VII 1726) te ga još i naslijedi u upravi skadarskog pašaluka. U ovakvim internim nemirima i napetostima počele su ove seobe Arbanasa u Zadar.

Razloga je seobama bilo više. Najglavniji su, po K. Krstiću, bili »preteški nameti i zlostavljanje arbanaške katoličke raje sa strane turskih funkcionera u Baru i Skadru, strah pred kugom, koja se tada proširila sve do skadarskoga pašaluka, neprestani sukobi na tromedi i prisilno odvođenje u vojsku za vrijeme tursko-perzijskog rata

⁹ Kao npr. Niko Morović, »Nešto o Arbanasima kod Zadra. Mjestu koje su pred preko 200 godina naselili doseljenici iz Albanije«, *Novo Doba* XXIV, Split 1941 (10. travnja), br. 99, str. 5; Niko Karuc, »Uzroci seobe zadarskih Arbanasa«, *Glas Zadra* V/br. 153, str. 4, Zadar 1954, 24. svibnja; Isti, »Mještani o svom mjestu«, *Glas Zadra* V/br. 136, str. 4, Zadar 1954, 23. siječnja; Isti, »Kako je Tulijski Erber pisao o zadarskim Arbanasima«, *Zadarska revija* III/1, (1954), 71—74; Isti, »Pabirci iz naše prošlosti: Sindikat arbanaških z'đara«, *Glas Zadra* VII/br. 240, str. 5, Zadar 1956, sl. siječ.; Isti, »Pjesnik Buzolić o zadarskim Arbanasima«, *Glas Zadra* VII/br. 240, str. 5, Zadar 1956, 21. siječnja.

¹⁰ »Doseljenje Arbanasa u Zadru«, *Zadar; geografija, saobraćaj, povijest, kultura, Zbornik*, Zagreb 1964, 169—194. — Unaprijed će se citirati: *Zadar/Zbornik*. — Ovaj je rad bio gotov pred gotovo deset godina, ali je zbog novčanih neprilika izdavača (Matica hrvatska) izišao lanjske godine. — Krstićev članak »Zadarski Arbanasi. Prilikom 225. godišnjice prvog doseljenja«, *Glas Zadra*, Zadar 1951, br. 30 i njegov članak u Enciklopediji Jugoslavije I, Zagreb 1955, 152—153 (s. v. »Arbanasi») jesu tek izvaci iz ove i ostalih njegovih radnja o Arbanasima.

¹¹ K. Krstić, *Zadar/Zbornik*, 172.

1725—1726.«¹² K. Krstić s pravom ističe da »nije tačno da su bijegu razlogom bili samo vjerski progoni i želja bjegunaca da sačuvaju svoju katoličku vjeru... kako tvrde gotovo svi oni koji su dosad pisali o zadarskim Arbanasima«.¹³ Podjednako pravilno ističe da su razlozi koji su potakli ovu seobu »prilično složeni«,¹⁴ kao i »da svi navedeni razlozi nisu sami po sebi dovoljni da objasne samu činjenicu bijega«.¹⁵ Mislim da nije u ovom predmetu presudna ni tvrdnja da su ovu seobu pokrenula »nastojanja Mletaka da nasele opustjele krajeve u Dalmaciji, posebno zadarski kotar«.¹⁶ Da su Mlečani htjeli naseliti svoje opustjele predjele po Dalmaciji, konkretno zadarski kotar, arbanaškim elementom, mogli su to učiniti lako pozivom i povoljnim ekonomskim uvjetima koje bi dali useljenoj kršćanskoj raji, osobito u doba čestih i dugotrajnih ratova i napetosti s Portom.

Mišljenja sam, da su svi navedeni elementi pridonijeli po svoj udio u ovoj seobi Arbanasa u predgrađe Zadra. Ali ne i svi istovremeno. Ja ovdje želim podvući još jedan, koji, po mome uvjerenju, nije baš sekundarne naravi, već naprotiv bliži povod (*causa proxima*) ovim seobama Arbanasa. A taj je ozbiljna, a svi znaci govore da je i osnovana, sumnja od strane Turaka na katoličku raju na granici, da je srcem i dušom na strani zagračičnog susjeda, za Mletke, i u službi njegovih interesa. A uzroci ove vrste nisu bili baš sekundarne naravi u ovim seobama. Pogotovo ne kada uzmemo u obzir ustrojstvo ondanje otomanske carevine na feudalnoj i onako izrazito religijskoj osnovi. Ogromna je, naime, većina otomanskih evropskih posjeda, osobito na granici, bila naseljena kršćanskom rajom. A povijesna je činjenica da su se za ratova u XVI i XVII stoljeću baš ovi kršćanski otomanski podanici, osobito oni pogranični, pokazali vrlo nepouzdanim elementom Porti, dapače još i kao protivnim joj elementom. Pogotovo katolički. A da su pak Mlečani bili vrlo spretni u iskorištavanju kršćanskih vjerskih čuvstava otomanskih podanika, to je opće poznata povijesna činjenica koju ne treba posebno ni dokazivati, a ni dokumentima utvrđivati. Pogotovo kad bi se na otomanskoj strani našlo nerazboritih i usiljenih predstavnika vlasti, koji bi jače i drastičnije ponizivali vjerska čuvstva i vjerske tradicije svojih kršćanskih podanika.

¹² Enciklopedija Jugoslavije I, 152. — Sr. još i njegov opširniji rad u ovom predmetu doseljenja Arbanasa u Zadru u *Zadar/Zbornik* 171—175, gdje raspravlja pitanje o raznim uzrocima koji su pokrenuli ove seobe Arbanasa.

¹³ *Zadar/Zbornik*, 171—172.

¹⁴ sp. mj.

¹⁵ sp. dj., 174.

¹⁶ K. Krstić, *Zadar/Zbornik*, 174.

25/9 97 8 1/2 m. m.

Vlhazen!

Tui derdh lot i kan kthye t'part t'on spinen Arbnis skret. Atò kjetne špija t'mira, e lane gkan per me ardh t'vorfen n'dhee t'Dalmacjes. Kjo i priti me zëmer, e kyt ndeer s'ja harroim kurr, m'sa mundena me harrue se jena Šcyptar. Na maitme ktu vedin teš 200 vjet si i perket gakat t'ou te šendritšmit ner t'ğith saudet, e sidomos gjuhen e maitme githmon t'ğialh e t'par ner mjet t'tjerave ċi n'a duhet me dzan! Por kyt gjuh s'mujtme m'e punue deri teš, sadò ċi mir e diim se pa kyt pun nuk sidhet ni vend mar. Niteš praa n'a erdh koha, n'a erdh mnyra, n'a erdh dytyra mš e madhja me ja fidhuc: vlahaznit t'ou t'Arbnis po n'ha štijo doren me n'a lyp e me n'a dhan ndim. Atò s'kan skolh n'gjuh t'vet; s'kan libra me baa školhen, e s'kan asni gazet m'u mšar vešt me t'birt e šperdaam, me nee sidomos ċi ni koh kaċ e von e ni ulh kaċ e aferm sot per deed n'a daan. Dišroin me punue gjuhen per t'mir t'tanve; dišroin me ndije per nee e me n'a diftue si e škoin jeten atò, dišroin n'ni fjal me fidhuc na ktu ċi mundena ni dije arbnore, me ndim t'Zotit e t'ğithve bašk, pse n'kyt dišir kena jo vetun mamdheen, por edhè vlahaznit t'ikun prej Kelmentit n'Slavonii, e atò edhè ċi puna i kaa ċue n'Triešt, n'Venedik, e kendej pari n'buz t'deetit.

Mnyra mš e mira me ċue n'vend diširet t'ona šst mš par ni gazet n'gjuh t'on, me t'cilen na t'i kaldzoim vlahaznive t'mamdhees ška bahet ner nee e ner tjert Šcyptar t'perhapun ner kto šua, aštò edhè ška bahet kah prendimi; e vlahaznit e mamdhees na diftoin, punt, nevoit e diširet e veta, aštò edhè t'škumit e šne s'leemit, pa u perzije n'politik. T'ja fidhoim praa kšai veper t'nevojšme, t'hiim edhè na n'dije si tjert, t'i bšim ndeer gith gakat e faċe t'bardh vedit tui ċil ktu ni abbonament per ni gazet ċi po ngrehim. Kjo kaa me prue sakt frytet mš t'mbahat, e nuk bšn mš teper se 2 fur. (leter ktu e arit per jašta) vjeta, sadò ċi šst 12 fletš e del 2 her m'mui. Mos t'a lšm praa, o vlahazu, me raa kyt pun šejte ċi u nis, e t'abbonohua n'te t'ğith ni Šcyptar t'daštun ċi jena.

Borgo Erizzo (Arbanasi), 25 štatur 1897.

Don Miko Ćurković

Don Cristoforo Stipevich

Pietro Marussich

L. P. Relja

*Sl. 1. Proglas na arbanaškom jeziku za naumljeni list
»Zani i Šcyptarit«.*

*Fig. 1. Proclama in lingua albanese per il progettato foglio
»Zani i Šcyptarit«.*

Generalni providur u Dalmaciji i Albaniji Nicolò Erizzo II (1723—1726) u svojoj terminaciji od 15. kolovoza 1726. govori da su arbanški bjegunci s turskog teritorija došli u zadarsku okolicu »pokrenuti od dvaju važnih motiva i žarom vjere i odanošću Mletačkoj republici« (spac. A. S.).¹⁷ Donio je ovu terminaciju još T. Erber u cijelosti (sp. dj. 106—108). Prije T. Erbera donio je ovu terminaciju i zadarski kalendar »Pel capo d'anno 1874« (Zara 1874, 24—25). Ali ne baš posve točno. I ovdje se ističe da su ovi Arbanasi prebjegli na mletački teritorij potaknuti... ljubavlju prema vjeri i »odanošću Mletačkoj republici«. Prema tomu je i starim piscima bio poznat ovaj motiv »odanosti Mletačkoj republici«. To bi sinonim za danas nadaleko poznat pojam »pete kolone«. No, ova okolnost nije dovoljno istaknuta ni pravilno uočena, a još manje joj se dala u genetici onih zbivanja uloga koju je imala kao uzrok, pak su mnoge povijesne činjenice u vezi s ovim zbivanjima ostale nedovoljno rasvijetljene.

Pa i sam T. Erber, kada govori o uplivu mletačke vlasti na stanovništvo Boke Kotorske, iznosi, da je stanovništvo Boke uz priobalni pojas priznavalo njezinu vlast i *de iure* i *de facto*, a udaljeniji predjeli od mora tek »nominalno«. Ali »s Albancima i Crnogorcima je bila (tj. Mletačka republika) u uskoj suradnji, koju je pothranjivala zajednička pogibelj i mletačko zlato. (spac. A. S.)¹⁸

Generalni providur u Dalmaciji i Albaniji Giustin da Riva (1705—1708) govoreći u svom podnesku duždu od 15. listopada 1707. o odanosti Crnogoraca prema Serenissimi, koju su mu ovi izjavili za njegova boravka u Boki Kotorskoj, piše da su mu se došli pokloniti i »potvrditi svoju trajnu odanost prema Prevedroj Republici« (»... ed a prottestare la constanza del loro divoto genio verso la Ser. ma Republica«). Ističe, da ih je skupio i uvjeravao »da ih oni (tj. Mlečani) ljube i da će, ustrajući u staroj odanosti, (spac. A. S.) uvijek uživati koristi stare ljubavi i državne (tj. mletačke) zaštite« (»ho loro fatto comprendere, che sono considerati con amore e che nutrendo essi l'antica inclinazione goderanno sempre il vantaggio della dilezione, e protezione pubblica«). Uvjerava dužda da »ovi kršćanski narodi, premda su pod jarmom otomanskim, m o ž e s e r e ć i

¹⁷ Historijski arhiv u Zadru (odsad HAZd) — Spisi general. providura za Dalmaciju i Albaniju Nicolò Erizzo II, svez. I, list 158: »Mossi da due legittimi comendabili riguardi, e dal zelo della Religione e dalla divozione al Publico Nome l' infrascritte famiglie dell'Albania Ottomana...«.

¹⁸ T. Erber, sp. dj. 21: »La Repubblica dominava immediatamente le località situate in riva del mare, mentre le parti montane delle Bocche, benchè suddite al dominio veneto, non ne riconoscevano che la supremazia nominale. Cogli Albanesi e coi Montenegrini eravi invece una stretta alleanza, alimentata dal comune pericolo e dall' oro veneto«.

da su po svom uvjerenju i po svojoj naklonosti k nama naši podanici, kako to i sami izjavljaju» (spac. A. S.).¹⁹ Još ističe da od gorštačkih plemena odanih Mlečanima nisu bili došli Klementi, ali da su opravdano odsutni zbog straha od Turaka (»De Popoli Montani ben affetti li soli Clementi non si sono veduti, ma restano giustificati per la necessità di custodirsi dalle insidie de' Turchi irritati dal loro ritiro a Monti«).²⁰

O aktivnosti tih kršćana, turskih podanika s turskog pograničnog teritorija u Albaniji u korist Mletačke republike, a u stvari dojavljivanja baš u ovo doba o komu govorimo u ovoj našoj radnji, tipične su činjenice što ih iznosi mletački dužd Carlo Ruzzini (1722—1735) u svojoj dukali od 25. rujna 1734. generalnom providuru u Dalmaciji i Albaniji Zorzi Grimaniju (1732—1735). U njoj mu preporučuje skadarsku kršćansku obitelj Vladanija. Ova je obitelj bila otomanski podanik i stanovala je u Skadru gdje je imala i svoje posjede. »Kroz dugi niz godina« (»per longa serie d'anni«) — tu govori dužd — s potpunom je odanošću bila u službi mletačke vlasti »pružajući svim generalnim providurima i vanrednim kotorskim providurima najtačnije podatke o turskim poslovima« (»s' à sempre con merito contradistinta nel fornire tutti li Provveditori Generali Procuratori nostri et extraordinarij de Cattaro delle più esatte notizie intorno agli andamenti de Turchi...«). Naravski da su Turci, kad su ušli u trag takvoj roboti, na njih aplicirali i teške kazne, i to bez skrupula. Jedan je član te obitelji, kanonik don Ante Vladagni, bio osuđen čak i na smrt, a njihova je imovina zaplijenjena i kuće uništene. Ipak to nije učinilo da Antini rođaci prestanu s takvom robotom. Leški biskup Nikola Vladani i brat mu Šimun nastavili su s istim poslom radi kojeg je kanonik don Ante bio osuđen na smrt i za to dobivali od Mletačke republike i plaću. I to Nikola po 20, a brat Šimun po 10 dukata mjesečno. Kad su ova dva brata umrla, nastavili su tu službu Šimunovi sinovi Nikola i Antun (»Nicolò Vladagni e Simon suo fratello hanno continuato nell' istesso exercitio pontuale e diligente«).²¹

¹⁹ HAZd — Spisi gener. prov. Giustin da Riva (1705—1708), Libro del Dispacci II, list 388: »Considerando, che queste Popolazioni Cristiane di Religione, benchè soggette al giogo Ottomano possono dirsi Suddite di genio, e di propensione come essi stessi s' esprimono, e come sono state in altri tempi, così possono anco per l' avvenire essere rigoroso Presidio a questa Provincia, ho creduto conferente blandirli, e farle godere qualche effettivo testimonio della Pubblicità generosità, col dono di qualche soldo e regalo de Panni a Principali«.

²⁰ sp. mj.

²¹ HAZd — Spisi gener. provid. za Dalmaciju i Albaniju Zorzi Grimani (1732—1735), svez. I, list 231A: »... esercitio!// assai utile, et molto necessario ai riguardi publici ha per longa serie d'anni sostenuto con intiera fede, e con piena diuotione al pubblico nome la famiglia Vladani oriunda di Scutari dove tiene il suo domicilio, mentre se ben sudita del Gran Signore ma professando i dogmi della cattolica religione s' à sempre con merito contradistinta nel for-

D. Krstić donosi i za don Nikolu Giorga, barskog Arbanasa, apostolskog misionara i župnika u Spiču, da je bio mletački obavještajac. Te je podatke dobio iz gradiva arhiva izvanrednog providura u Kotoru, koji se do pred desetak godina nalazio u Historijskom arhivu u Zadru, a sad je prenesen u Kotor. Don Nikolu Giorga Serenissima je pridobila za svoju obavještajnu službu 1724, kad je počeo dostavljati mletačkim vlastima izvještaje o kretanju kuge u okolici Bara. Za tu ga je službu pridobio izvanredni kotorski providur Vincenzo Loredan. Izvještaj je slao zaobilazno preko Crnogoraca Marka Nikolićevića i kapetana Marka Zanova. Sigurno je i ovdje djelovalo »mletačko zlato« — kako je to istakao T. Erber. K. Krstić spominje kao mletačkog obavještajca iz Skadra, uz mletačkoga konzula, čija je to bila služba, još i jednoga trgovca, Hasan-agu Kopilića.²²

Po sebi je shvatljivo da su turske vlasti povele istragu kad su pobjegli prvi arbanaški bjegunci na mletački teritorij. Izvjestitelj izvanrednog providura u Kotoru Jeronim Buća iz Bara u pismu od 30. svibnja 1726. piše da su turski age u Skadru i Baru pozvali preda se glavare preostalih arbanaških obitelji onih sela odakle su bjegunci krenuli na mletački teritorij i pitali ih koji bi bio razlog tom bijegu. Oni su odgovorili agama da su ih na taj korak nagnali teški nameti na raju. Age da su tome povjerovali, a Bući je glavno da iz tog koraka bjegunaca ne bi nastale kakve neprilike za Serenissimu »jer Turci nisu nikad saznali da je ova odluka (tj. o bijegu ovih Arbanasa iz Turske — Op. A. S.) bila potaknuta («che la deliberazione sia stata fomentata» — tj. od Mlečana. Op. A. S.), nego su držali da je stvorena spontano iz navedenih razloga».²³ Ovaj izraz iz pisma izvjestitelja Jeronima Buće da su Mlečani »potakli« («fomentata» izvornika) Arbanase na bijeg, ja shvaćam tako da su ih mogli i oni potaknuti, kad su radi svog stava ti kršćanski Arbanasi prema turskoj vlasti, a u korist Mletaka, došli do onog najgoreg. Onda ih je Serenissima, radi prestiža kod tih istih kršćana pod turskom vlašću, sklonila na svoj teritorij. I to nerado, jer su za njezine svrhe i ciljeve ti bjegunci na svom mjestu u svojoj domovini značili neuporedivo više.

---

nire tutti li Provve/dito/ri G/e/n/er/ali Proc/urato/ri n/ost/ri et extraordinarij de Cattaro delle più esatte notizie intorno agli andand/ament ?/i de Turchi da che [non?] ritardarono dolorose disaventure non solo alle domestiche sue fortune, e per la demolitione fattale dà Turchi delle proprie Case ma per l'ultimo supplitio à cui fu da essi condannato il canonico Don Antonio della famiglia sud/det/ta... Nicolò Vladagni (!) e Simon suo fratello hanno continuato nell' istesso esercizio pontuale e diligente...«. — Donio sam gotovo u cijelosti ovu dukalu radi njezine važnosti za našu tezu. — Sr. o Vladanijima više u ovom pravcu kod K. Krstića, *Zadar/Zbornik*, 186, 187.

²² K. Krstić, *Zadar/Zbornik*, 174.

²³ Kod K. Krstić, *Zadar/Zbornik*, 170—171.

T' pajtunit i gazets. — *Predbrojni list.*

Une či po vde čmnin t'em ktu, po distoj či po abbonhem n' gazet
 Podpisuni pribraja se na arbanaski list

«ZÂNI I ŠCYPTARIT»

či del 2 her n' mui 12 fletš n' Borgo Erizzo, per 2 fi.r. vjeten, porsa t' dalin.
 koji izlazi u Arbanasim 2 puta na mjesece na 12 strana za 2 f. godišnji, netom izadje.

Ê MEN — IME	VEND — MJESTO	No i kopjeve Broj izlissaka

Me škye kyt leter e ni e čue mo pare te Zolni L. P. Relja n' Borgo Erizzo afer Zaret.
 Predbrojni list ima se odrezati i poslati sa predplatom g. L. P. Relji u Arbanasim kod Zadru.

Sl. 2. Dvojezični (arbanasško-hrvatski) formular poziva na pretplatu na list
 »Zâni i Šcyptarit«.

Fig. 2. Formulario bilingue (albanese-croato) per abbonamento al foglio
 »Zâni i Šcyptarit«.

Iz gore iznesenoga može se zaključiti da baš vjerski motiv — *lato sensu* — kako sam to iznio ovdje, nije bio ni najmanje sekundarne naravi, naprotiv nalazio se je među odlučujućim faktorima ove seobe i time dosadanja konstantna tradicija i kod samih zadarskih Arbanasa i kod starijih pisaca u ovom predmetu ima svoj *raison d'être* u činjeničnom stanju, pa bila ona i zamućena sentimentalnim, romantičnim »razlozima«.

Za ove se je bjegunce na kršćanski, mletački, teritorij svojski zauzeo nekadanji njihov nadbiskup u Baru Vicko Zmajević (1701—1713) koji ih je za tih 12 godina biskupovanja u Albaniji vrlo dobro poznao. Ali ne samo njih, nego uopće stanje kršćanske raje na Balkanu. Za biskupovanja u Baru bio je u vrlo dobrim odnosima s predstavnicima turskih vlasti u Albaniji. Kad se je zbog neugodnih zapletaja u svom rodnom mjestu Perastu u Boki Kotorskoj — nastalih ubojstvom Peraštanina kneza Vicka Bujovića, u što je bio upleten i njegov brat Andrija, kasniji admiral i osnivač ruske mornarice — morao odreći barske nadbiskupije i povući dalje od predjela Boke Kotorske, imenuje ga na njegovu molbu papa Klement XI zadarskim nadbiskupom (1713). Na tom ga je mjestu zatekla i smrt.²⁴ Iz glavnog grada Dalmacije Zadra mogao se je nadbiskup V. Zmajević uspješnije zauzimati za svoje nekadanje duhovne podložnike i u ličnom kontaktu s generalnim providurom u Zadru, koji je imao vrlo velike ovlasti u vršenju svoje službe, rješavati i brzo i meritorno to pitanje i s njim nastale eventualne poteškoće. Kod generalnog providura za Dalmaciju i Albaniju Nikole Erizza II (1723—1726) isposlovaio je da im se dade nešto zemljišta, pašnjaka i šume, da im se sagrade skromne kućice i oslobode za 12 godina svih dažbina i podavanja fiskusu.

Iz svojih sredstava sagradio im je skromnu crkvicu sa zvonikom i stanom za župnika.²⁵

Za prve seobe preselilo se je 147 osoba iz sela Briske i Livara u travnju 1726. Slijedeće godine 1727. doselila se je 171 osoba, ponajviše iz Šestana i šestanskih zaselaka. Najbrojnija je bila treća seoba za doba Ahmed-paše u listopadu i studenom 1733. Tada se doselilo 199 osoba, i to iz Briske, Livara, Dobreča, Šestana, Pinčića, Murića, Karanikića itd. Po K. Krstiću ova treća seoba, uz navedene uzroke,

²⁴ O nadbiskupu V. Zmajeviću sr. pasus u mojoj radnji »Hrvatski jezik i glagoljica u crkvenim ustanovama grada Zadra«, *Zadar/Zbornik*, 413—415 gdje je navedena i literatura. — Sr. još i rad K. Krstića, *Zadar/Zbornik*, 172—173 o V. Zmajeviću.

²⁵ Sr. C. F. Bianchi, *Zara cristiana* I (1877), 71, 468—470; II, Zara 1879, 168—170.

pokrenuta je »i općim represalijama protiv arbanaškog življa, do kojih je došlo zbog sudjelovanja arbanaških odličnika, osobito janjičarskih zapovjednika, u revolucionarnim pokretima 1730—1732 u Carigradu«. ²⁶ Godinom 1733. prestadoše značajnije seobe. Poslije te seobe preselilo se iz Albanije još nekoliko obitelji (kao Karuc, Kalmeta), a tokom tih seoba arbanaškim se bjeguncima pridružiše sporadično i neke crnogorske obitelji, kao npr. tri obitelji iz Spiča (Popović, Škopelja, Zanković) i po koja obitelj iz Bara i okolice (npr. Petranović). ²⁷

Ti su doseljenici primili najveći dio darovanog zemljišta na području Zemunika sa sjevera današnjih Arbanasa, pak se je jedan dio doseljenika i trajno naselio u Zemuniku (kao obitelji Pinčić, Prenda, Paleka, Šestan, Marinka, Alviri-Petani, Čurković itd.), a nekoliko se obitelji raštrkalo po raznim selima bliže zadarske okolice (kao u Murvici, Rašteviću itd.).

Ovi doseljenici zovu sebe i svoje naselje još i danas *Arbënëshi*. Talijanska službena terminologija već od početka pa do danas poznaje ovo naselje pod imenom Borgo Erizzo, po imenu generalnog providura u Dalmaciji i Albaniji istog imena, koji ih je primio na mletački teritorij i smjestio prve bjegunce u ovo naselje. Hrvatski njihovi susjedi, u čiju kompaktnu cjelinu su se oni naselili, isprva zovu ovo njihovo naselje *Ericovo selo*, ²⁸ onda *Varoš Eričin*, ²⁹ a na koncu *Arbanasi*, kako ih i danas zovu. ³⁰

Selo je bilo organizirano kao samostalna jedinica poput ostalih sela zadarske okolice. Selom upravlja već od njegova osnutka seoski kapetan (*škôpi* i *katündit*). Prvobitno je bio podređen izravno poglavaru zadarskih Kotara, a od 1749. serdaru srednjega zadarskoga kotara. Do te je godine vojničku upravu nad selom vršio poseban guverner.

Isprva su ti doseljenici najamnici težaci i donekle pastiri zadarske gospode, samostana i župa. U toku pola stoljeća postaju dijelom i posjednici, a dijelom i koloni najvećeg, a može se slobodno reći i najboljeg dijela zemljišta u neposrednoj blizini grada Zadra,

²⁶ Enciklopedija Jugoslavije I, 152, s. v. Arbanasi.

²⁷ K. Krstić, Encikloped. Jugosl., sp. mj.

²⁸ HAZd — Katastarske knjige br. 23 1/2 (zadnje stranice): »Alphabeto di Erizzovo selo«. — Sr. K. Krstić, *Zadar/Zbornik*, 175. — Isti arhiv u Zadru — Grimanijeve mape br. 524, Ia i IIa: »Dissegno delle terre / assegnate alle 21 famiglie /Albanesi/ in Zemonico dette Erizzovo selo nel 1726«. — Sr. dr K. Krstić, sp. dj., 175, 176.

²⁹ HAZd — Fond Matice br. 1, (Knjiga krštenih-Arbanasi 1757—1813) kroz cijelu knjigu.

³⁰ HAZd — Fond Matice br. 1, nota na str. 163 spominje prvi put g. 1812 »selo Arbanas«. — Sr. V. Cvitanović, »Popis glagoljskih kodeksa u zadarskoj nadbiskupiji«, *Starine JAZU* knj. 43, (1951), 263.

te svojim radom pretvaraju velike površine krša, livada i pašnjaka u svojoj neposrednoj blizini u oranice i vinograde. Trguju poljoprivrednim i stočarskim proizvodima, drže krème, a neki se od njih dobro plasiraju među članovima zadarskog mesarskog ceha. U drugoj polovini XVIII stoljeća neki od njih postaju i glavni izvoznici dalmatinske i bosanke stoke u Mletke. Mesarski ceh u Zadru pretežno je u njihovim rukama gotovo sve do danas. Sudjelovanje u javnim službama vrlo je omeđeno. Izuzeta je nešto svećenička i učiteljska služba i, vrlo malo, vojnička. U ovom je naselju, danas već predgrađu Zadra, postojala muška učiteljska škola s internatom s hrvatskim nastavnim jezikom za uzgoj učitelja u Dalmaciji od 1866. do 1920, kad su je talijanske vlasti raspustile, pak je ovo naselje dalo dosta učitelja za osnovne škole, a blizina grada sa srednjim školama omogućila je i relativno malom broju osoba iz ovog naselja da završi akademske nauke (pravnici, liječnici, profesori itd.).³¹

II

Arbanaški doseljenici, koji su se doselili u predjele izvan kompaktnog novog naselja Arbanasa, kao oni u Zemuniku, Pločama i drugdje, kao i još one male usamljene jedinice pojedinih obitelji koje su se nastanile izvan ove kompaktne arbanaške kolonije, vrlo rano se stopiše i jezično i etnički s novom okolinom, to jest s Hrvatima, i poprimiše hrvatski jezik, nošnju i običaje. Matično pak naselje, tj. današnje naselje Arbanasi, kao zatvorena, usamljena, oštro odijeljena etnička cjelina, sačuvalo je svoj prvotni arbanaški govor do danas. Njim se služe u kući, u govoru međusobno bilo u samomu svome naselju, bilo i izvan njega kadgod se susretnu Arbanasi. Svaki odrasli Arbanas govori još i hrvatskim jezikom. Stariji još i talijanskim. Kod mlađih se sve više gubi upotreba talijanskog jezika, kojim su se dosta služili za talijanske vladavine nad Zadrom od 1918. do 1943. Djeca nauče hrvatski još za malih nogu i u školi, jer svakim danom sve više prodire u ovo naselje hrvatski živalj.

Arbanaški govor ovih doseljenika pripada gegskom narječju. Sačuvalao je neke arhaične osobine kraja odakle potječe, »ali je u toku izoliranog opstanka — piše K. Krstić poznavalac ovog jezika i sam arbanaškog podrijetla — doživio značajne promjene zbog vlastitih razvojnih tendencija i inojezičnih utjecaja: štokavskih iz

³¹ K. Krstić, *Zadar/Zbornik*, 169—194. — Isti, *Enciklop. Jugoslavije I*, 152—153.

kotarske pozadine, čakavskih iz neposredne okoline otoka, te mletačko-talijanskih iz grada Zadra, ponajviše za vrijeme mletačke uprave i nedavne talijanske okupacije.«³²

Etnički su se ovi doseljenici uvijek osjećali Arbanasima. Ovu svoju etničku osobitost rado ističu još i danas. Tome je pridonijela činjenica što su bili ostali kao usamljen otok u hrvatskom etničkom moru, a pogotovo posebni jezik kojim su bili odijeljeni kao nekim kineskim zidom od etničke okoline.

Poznata je činjenica da je buđenje narodne svijesti u današnjem modernom smislu te riječi uopće, a kod narodnih masa napose, obilježje XIX—XX stoljeća. Nosioci tog preporodnog strujanja bili su buržoaski intelektualci. U Dalmaciji pak datira buđenje narodne hrvatske svijesti pretežno kod buržoazije, a sporadično kod seoskih masa, polovinom XIX stoljeća. Nosioci i te obnove narodne svijesti u Dalmaciji bili su opet buržoaski intelektualci. Seoske mase kod nas u Dalmaciji u velikim postocima zatalasane su tek iza I svjetskog rata (1914—1918) proširenjem pokreta braće Radića i na dalmatinske narodne seoske mase. Pogotovo u sjevernoj Dalmaciji, okolini današnjih Arbanasa.

U vrijeme borbe hrvatske Narodne stranke s autonomašima talijanašima za sjedinjenje Hrvatske s Dalmacijom i o prevlast u dalmatinskim općinama onamo od polovine XIX stoljeća pak sve do prvog svjetskog rata (1914—1918) za ove su se Arbanase, kao za brojne glasače na izborima, uopće otimali i hrvatski orijentirane stranke i one talijanaško-autonomaškog programa. Ta, bili su, što no se kaže, pod nosom vođama i jedne i druge političke orijentacije. Među masama naroda ovih Arbanasa, izgleda da ti programi obiju stranačkih orijentacija nisu imali većih vidljivih odraza. Imali su ga znatno više na onu relativno malobrojnu inteligenciju i na obrtnike i na onaj sloj koji se uspinjao na društvenoj ljestvici prema idealima ondanje buržoazije. Pripadnici njihove inteligencije bili su pretežno orijentirani za hrvatski program u političkom životu. Bilo je i ovdje iznimaka. Trgovci i obrtnici bili su orijentirani dosta za talijanski program. Ali i ovdje je bilo šarenila. Ta upliv zadarske talijanaško-autonomaške općine u gradu bio je na ove neposredne stanovnike jak, osobito na one koji su bilo kako, pa iz daljega, bili ovisni o zadarskoj općini. No ni jedni ni drugi nisu nikad prestali isticati svoje arbanaske podrijetlo i svoju arbanasčku narodnost.³³

³² Enciklop. Jugosl. I, 153.

³³ Čurković don Mijo, sam Arbanas i sudionik ovih strujanja među svojim mještanima, opisuje ovu značajku svojih sunarodnjaka: »Arbanas ne znađe nego za arbanasčku narodnost. On je po vjeri katolik, a po narodnosti Arbanas. Prigodom izbora dijele se ipak u dvije struje: jedna je od općinskih pristaša, a druga pripada hrvatskoj stranci, u kojoj se nalaze dio težaka i sva arbanasčka

Sudeći po odjeku koji je imalo među stanovnicima zadarskih Arbanasa umirovljenje upravitelja muške Učiteljske škole u Arbanasima don Stjepana Buzolića (1866—1887) godine 1887,³⁴ dalo bi se, bar na prvi pogled, zaključiti da je među stanovnicima Arbanasa i ideja narodnoga hrvatskoga preporoda bila uhvatila jako korijenje. Doista je dugogodišnji upravitelj tog zavoda don Stjepan Buzolić bio stekao velike simpatije ne samo kod svojih đaka već i kod širokih masa naroda u Arbanasima. Sa đacima i njihovim obiteljima povezivala ga je služba upravitelja te škole, a s ostalim stanovnicima Arbanasa svećeničko zvanje i veliko prijateljstvo i često druženje sa župnikom Arbanasa don Šimom Torićem. Don Šime Torić je zajedno sa zastupnikom hrvatske stranke u dalmatinskom saboru don Kažimirom Ljubićem³⁵ i Arbanasom Luči Pavlom Reljom, posjednikom, bio izabran u odbor za izdavanje Buzolićevih pjesama nakon njegove smrti. Poznata je činjenica da je don Stjepan Buzolić bio žarki i uvjereni pristaša hrvatske narodne ideje i za nju radio i perom i djelom. To mu je i donijelo smjenjivanje s položaja upravitelja Učiteljske škole u Arbanasima. Uživao je i simpatije okoline u kojoj je živio i djelovao. To se vidjelo po simpatijama Arbanasa prema njemu prigodom umirovljenja (1887), a još više prigodom njegove smrti (11. VI 1894), kako to sažeto iznosi Niko Karuč.³⁶ U svemu ovom poštovanju i simpatijama arbanaških masa prema don Stjepanu Buzoliću više sam sklon gledati lični Buzolićev utjecaj na Arbanase nego utjecaj njegovih hrvatskih narodnih ideja za sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom. Bar ne među širim masama Arbanasa. Vjerojatnije je da je utjecaj njegovih političkih ideja bio znatno veći na inteligenciju i bolje stojeće Arbanase.

Pod konac austrijske vladavine u Dalmaciji nalazimo da se je u Učiteljskoj školi u Arbanasima podučavalo arbanaški jezik kao neobavezni predmet u pripravnom razredu tri sata sedmično. To se vidi iz nastavnog plana ovog zavoda za šk. g. 1909/10. Oko g. 1900.

naobražena ruka: profesori, učitelji, činovnici, sveštenici. U naobraženoj ruci, i kad nema političke borbe, većina ističe hrvatsku narodnost, ali ih imađe, kao što i sva težačka ruka, da nebi pregorjeli arbanašku narodnost ma za čiju ljubav.« U noti na istoj stranici donosi: »Voda hrvat, stranke u mjestu: bio Luči Relja i netjak mu Đuro Marušić«. (Povijest Arbanasa kraj Zadra, 23).

³⁴ Sr. Jeronim Kraljev, »Stjepan Buzolić prvi upravitelj učiteljske škole«, *Učiteljska škola Zadar 1866—1956*, Zadar 1956, 185—190.

³⁵ Ljubić Kažimir (1833—1897), svećenik, vrlo usko povezan s don Mijom Pavlinovićem i njegov suradnik u političkom preporodnom radu. Narodni poslanik u Dalmat, saboru za Vrgorac (1870) i Makarsku (1884), prisjednik i tajnik Zemaljskog odbora u Zadru, tajnik Matice dalmatinske, a neko vrijeme i urednik Narodnog lista u Zadru (1870/71). Pisac priručnika za uređivanje na hrvatskom jeziku u pohrvaćenim općinama po Dalmaciji.

³⁶ »Stjepan Buzolić i zadarski Arbanasi«, *Učiteljska škola u Zadru*, sp. dj. 238.

uvučeno je obavezno učenje arbanaškog jezika u osnovnoj školi u Arbanasima. Učilo se dva sata sedmično od trećeg razreda do šestog. Ovaj jezik bili su obavezni učiti samo učenici kojima je to materinski jezik. Isti režim studija za ovaj jezik bio je i u talijanskoj Leginoj školi u Arbanasima.⁸⁷

Prof. D. Foretić donosi, da je godine 1915. Austrija bila ustanovila na učiteljskoj školi u Arbanasima i posebnu katedru za arbanaški jezik. Učenje tog jezika bio je »obavezan predmet za one učenike koji su bili rođeni i živjeli u Arbanasima«. To je Austrija bila poduzela u duhu svoje politike prodiranja na Balkan poslije stvaranja samostalne albanske države g. 1912. Tad je, u duhu smjernica njemačke imperijalističke politike *Drang nach Osten*, počela slati u Albaniju učitelje koji su poznavali arbanaški jezik. S tim je u vezi austrijska vladina politika nastojala da se u tu školu upiše što više djece iz Arbanasa kraj Zadra, kojima je arbanaški jezik bio materinski.⁸⁸

Treba priznati da su i autonomaši talijanaši iz Zadra imali svojih pristaša među ovim Arbanasima. No znatno manje.

U takvom je stanju zatekao Arbanase I svjetski rat i rasap Austrije (početak studenoga 1918) i onda talijanska okupacija Zadra (4. X 1918) i pripojenje Zadra i Arbanasa Italiji rapalskim ugovorom (12. studenoga 1920).

III

Ne ulazeći ni najmanje u bilo kakvu problematiku koju sa dosta vidika obilno pruža ova osebujna arbanaška kolonija u neposrednoj blizini Zadra — a danas već i u predgrađu samoga grada s jugoistočne strane, uz more — ovdje kanim iznijeti pred naučnu javnost dosad nepoznat, nov podatak o akciji četvorice domorodaca Arbanasa kod Zadra. Oni su se bili spremili izdavati jedan list na arbanaškom jeziku za svoje sumještane Arbanase i još za Arbanase uopće, koliko one u matici zemlji u Turskoj carevini, toliko i za one Arbanase u dijaspori, izvan matice zemlje Albanije.

U Historijskom arhivu u Zadru — Presidijalni spisi Austrije g. 1898, kateg. XI/2, 1, br. 514 (svez. 634, kutija III) — nalazi se jedan manji dosje koji govori o pokušaju izdavanja tog lista na

⁸⁷ Saopćio mi to učitelj u miru Budi Perović, rođen u Arbanasima i sam Arbanas, na čemu mu od srca hvala.

⁸⁸ D. Foretić, »Život i rad Zavoda za narodne učitelje u zadarskom predgrađu Arbanasi«, *Učiteljska škola*, sp. dj., 56.

arbanaškom jeziku. List bi imao izlaziti dva puta mjesečno, svaki broj po 12 stranica. To bi bio uopće jedan od prvih listova na arbanaškom jeziku, koliko mi je to danas moguće utvrditi.

Već sam pokušaj izdavanja lista na arbanaškom jeziku, i to u Zadru, po sebi je kulturni, pogotovo, u konkretnom slučaju, pravopisni kuriozum. Osobito kad se ima na umu da se je ta ideja kanela ostvariti u jednoj ovako skućenoj etničkoj oazi kako su to Arbanasi kraj Zadra. Izdavači su *per modum simplicem*, bez ikakvih lingvističkih predstudija, a još manje bez ikakvih filoloških nadmudrivanja i još manje natezanja u tom pravcu pokušali vrlo jednostavno riješiti pitanje ortografije arbanaškog jezika. Upotrijebili su latinicu hrvatskoga pravopisa i neke znakove ortografije kako ih upotrebljava Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti u Zagrebu u svojim izdanjima. Već sama ova činjenica njihova rješenja arbanaškog pravopisa zaslužuje da se s njome upozna naučna javnost.

U mjesecu rujnu g. 1897. četiri domoroča Arbanasa potpisale proglas na arbanaškom jeziku, tiskan u Zadru u tiskari Vitaliani i sinovi, pozivom na pretplatu na projektirani list *Zâni i Ščyptarit*. Od te četvorice pokretača dvojica su bili svećenici, i to don Mijo Ćurković i don Cristoforo Stipcević, a dvojica su bili svjetovnjaci, i to Pietro Marussich i Lući Pavao Relja. Dvojica od njih su u javnom životu bili hrvatske, i to radikalne pravaške orijentacije i to don Mijo Ćurković i Lući Pavao Relja, a dvojica autonomaško-talijanske, don Cristoforo Stipcević i Pietro Marussich.

Imena ove četvorice govore da je ovaj, nazovimo ga, »odbor« rezultat nekakva kompromisa između zadarskih Arbanasa hrvatsko-pravaške orijentacije i autonomaša-talijanaša i to na osnovi nacionalne arbanaške ideje — »arbanaštine« — bez ikakva ulaženja u ondanje političke odnose Hrvata i Talijana u zadarskoj općini. Ti su odnosi između ovih dviju etničkih skupina u Dalmaciji uopće bili vrlo napeti, a imali su jaka odjeka i na socijalni život, pogotovo u Zadru i njegovoj užoj i široj okolini. Otuda potreba da ova četvorica naglase u svom proglasu tu svoju »apolitičnost«. Smatraju, naime, potrebnim istaći u svom proglasu da oni ne žele ni najmanje u tim arbanaškim novinama zalaziti u bilo kakvu politiku. Njih sjedinjuje arbanaška nacionalna ideja i sve ono što nju promiče. U tu svrhu primarna im je svrha gajiti arbanaški jezik kao komunikaciono sredstvo između svih Arbanasa, a preko njega povezati sve Arbanase koliko one u matici domovini Albaniji u turskoj carevini, toliko opet i sve one raštrkane u dijaspori.

Bijedno stanje Arbanasa u matici zemlji na prosvjetno-kulturnom polju ne može biti bjednije. »Oni nemaju na svom jeziku škola — ističu oni u proglasu — nemaju knjiga za nastavu u školama.

a nemaju niti kakvih novina, da bi se sporazumjeli sa svojim sinovima rasijanim po svijetu, pa ni s nama«. Želja im je da oni pokrenu te potrebne novine. Iz proglasa se vidi još i to da Arbanasi u matičnoj zemlji pod turskom vlašću pokreću akciju oko izdavanja novina — a to potvrđuje i izvještaj kotarskog poglavara u Zadru kad izvještava svoje pretpostavljene iznoseći uzrok tomu. »Naša nam braća iz Albanije — govore oni u ovom svom proglasu — pružaju ruke dajući nam i pružajući svoju pomoć«. Dakle, prema ovomu, akcija da se međusobno povežu svi Arbanasi, i oni u matičnoj zemlji pod turskom vlašću, i oni u dijaspori, potekla je iz matice zemlje. Jezik i kulturno-prosvjetno dizanje naroda zajednički im je nazivnik — a politiku, koja je u stanju da ih najprije i najlakše povadi, pocijepa i razjedinj, oni svjesno i energično isključuju iz svog programa.

Dajem ovdje u hrvatskomu prijevodu taj proglas, koji se nalazi u spomenutom dosjeu preveden na talijanski jezik:

Braćo!

Suzama u očima naši predci napustiše nesretnu Albaniju. Bile su to dobrostojeće obitelji, a napustivši svoja dobra postadoše siromasima u Dalmaciji. Ova ih je zemlja primila otvorena srca, što mi ne ćemo nikad zaboraviti, kao što ne možemo zaboraviti ni da smo Arbanasi. Pred 200 godina⁹⁹ naselismo se ovdje kako i dolikuje našoj krvi i zadržasmo, i to iznad svega, uvijek živim svoj jezik kako to dolikuje nama. Za taj svoj jezik nismo dosad mogli poduzeti a ma ništa, premda dobro znamo da se bez njega ne može postići ništa dobro. Sad pak je hora, kucnuo je za to zgodan čas, nameće nam se velika dužnost, da jednom već započnemo: naša nam braća iz Albanije pružaju ruke moleći našu i stavljajući nam na raspolaganje svoju pomoć. Oni nemaju na svom jeziku škola, nemaju knjiga za nastavu po školama, a nemaju niti bilo kakvih novina, da bi se sporazumjeli sa svojim sinovima rasijanim po svijetu (spac. A. S.), pa ni s nama. od kojih ih dijeli tako dug period vremena, ali danas morskim putem tako kratko rastojanje. Oni žele da gajimo svoj jezik za naše dobro, žele o nama vijesti, žele nam reći kako im je; u jednu riječ, žele, da mi ovdje pokušamo ono što može jedan Arbanas uz Božju pomoć i uz pomoć svih ostalih. To ne žele samo svi oni koji se nalaze u Albaniji, već to žele i naša braća Klementi u Slavoniji kao još i oni koje je njihovo zanimanje, morskim putem, odvelo do Trsta, do Mletaka i drugamo.

Najprikladnije sredstvo da naše želje dopru na odgovarajuće mjesto jesu novine na našem jeziku. Preko njih ćemo pričati svojoj braći u Albaniji kako je kod nas i kako je kod ostalih Arbanasa na ovim stranama, a naša će nam braća iz Albanije kazivati o svojim nastojanjima, o svojim nevoljama, o svojim željama, kako je uopće kod njih, ne ulazeći ni najmanje u politiku. Iskazujemo time čast čitavome svome narodu i našoj krvi da vas pozivljemo ovime na pretplatu novina, koje ovime pokrećemo. Ovaj će pothvat uroditi dobrim plodom, a ne će stajati više od dva fijorina godišnje, premda će svaki broj obu-

⁹⁹ Zapravo 167 godina.

hvaćati 12 stranica, a izlaziti će te novine dva puta mjesečno. Ne dopustimo, braćo, da propadne ovaj pothvat koji poduzimljemo i neka se na nj pretplate svi Arbanasi.

Borgo Erizzo (Arbanasi), 25 štatuur⁴⁰ 1897.

Don Miho Ćurković
Pietro Marussich

Don Cristoforo Stipevich
L. P. Relja.

Ovaj se proglas na arbanaškom jeziku nalazi na prvoj stranici arka, a na trećoj stranici istoga arka nalazi se dvojezično, arbanaški i hrvatski, formular za pretplatu: »Predbrojni list. / Potpisani prebraja se na arbanaški list, *Zâni i šcyptarit* / koji izlazi u Arbanasima dva puta na mjesec na 12 strana za 2 f. godišnji, netom izađe. / Ime — Mjesto — Broj istisaka. / Predbrojni list ima se odrezati i poslati s pretplatom g. L. P. Relji u Arbanasima kod Zadra«. /

Prvi potpisani ovog proglasa don Mijo Ćurković rođen je u Arbanasima kraj Zadra 7. veljače 1852. Osnovnu je školu s talijanskim nastavnim jezikom izučio u Zadru.⁴¹ U Zadru je izučio i gimnaziju s nastavnim talijanskim jezikom i teologiju s latinskim nastavnim jezikom. Zaređen je 28. listopada 1874. Kao svećenik služio je u nekoliko župa zadarske nadbiskupije, a od 24. lipnja 1892. pa gotovo do smrti bio je župnikom u Diklu kraj Zadra. Umro je u Zadru 23. rujna 1936. Još za gimnazijskih nauka zanjela ga muzika i nju je oduševljeno gajio sve do smrti. U brzojavu skupštini hrvatske Stranke prava 12. svibnja 1906. u Dubrovniku potpisuje se »Ćurković D. Mijo, župnik, hr(vatski) glazbenik«. ^{41a} Imao je ugodan bariton i rado je pjevao po zadarskim crkvama za raznih crkvenih svečanosti, kao i na raznim kulturnim priredbama Hrvata u Zadru. Komponirao je hrvatske crkvene popijevke, staroslavenske mise, litanije, pa i svjetovne kantate za solo i za zborove. U Trstu je izašla tiskom njegova zbirka »Dvadeset popijevaka uz pratnju glasovira«. — U političkom životu bio je vatren pristaša hrvatske Stranke prava i tijesno povezan s vođom pravaša u Dalmaciji don Ivom Prodanom.⁴²

⁴⁰ Sr. Angelo Leotti, *Dizionario albanese italiano*, Roma 1937, 1411, s. v.: Shtator = rujna.

⁴¹ Tek godine 1866. otvorena je u Arbanasima Muška vježbaonica. Sr. Mate Zaninović, »Historijski pregled osnovnih škola na sadašnjem zadarskom području«, *Učiteljska škola Zadar*, sp. dj., 131.

^{41a} Sr. Izvješće o skupštini Stranke prava dne 12 svibnja 1906. u Dubrovniku, Zadar 1906, 13.

⁴² Status Personalis et Localis Dioecesis Sibenicensis et Administraturae Apostolicae Partis Jugoslaviae Archid'ocesis Jadrensis A. D. 1928, Šibenici 1928, 91; Dijecezanski list za Šibensku Biskupiju i Apostolsku Administraciju X/10—12, Šibenik 1936, 65—66; *Znameniti i zaslužni Hrvati te pomena vrijedna lica u Hrvatskoj povijesti 925—1925*, Zagreb 1925, 56, s. v.; *Muzička enciklopedija I*, Zagreb 1958, 324.

Don Cristoforo Stipcevič rođen je također u Arbanasima, i to 1. travnja 1852. I on je završio osnovnu školu i gimnaziju s talijanskim nastavnim jezikom i teologiju s nastavnim latinskim jezikom u Zadru, kao i don Mijo Ćurković, čiji je bio drug u naucima. Zaređen je 29. kolovoza 1875. Službovao je kao svećenik u Galovcu, Dračevcu i Crnomu, sve manja mjesta u neposrednoj blizini Zadra. Radi bolesti umirovljen je 1908. i živi u Zadru. Tu je i umro 14. listopada 1918.⁴³

Koliko mi je bilo moguće utvrditi, nije se isticao, a ni posebno bavio perom. U političkom životu bio je vatren autonomas — talijanaš čitavoga života.⁴⁴

Pietro Marussich rođen je također u Arbanasima, i to 1857. Osnovnu je školu završio u Zadru kao i spomenuta dvojica. Nije mi bilo moguće utvrditi da li je učio što i preko osnovne škole. Zanimanjem bio je trgovac stokom ne veliko, osobito s inozemstvom i preko Trsta; ali i na malo za uže i šire lokalne potrebe. Bio je još i vlasnik dviju mesarnica u Zadru i Arbanasima. Dugo je godina bio u svom rodnom mjestu Arbanasima glavarem sela kao eksponent talijansko-autonomaške općine u Zadru. U toj službi zatekla ga je i smrt 1901. U političkom životu bio je orijentiran izrazito talijanski-autonomaški. U svom rodnom mjestu kao vatren autonomas-talijanaš vodio je propagandističko talijanaško gimnastičko društvo »Bersagliere« (»Strijelci«) sve do smrti.⁴⁵

Luči Pavao Relja, rođen je u Arbanasima, 1. studenoga 1855. Osnovnu je izobrazbu dobio na talijanskom jeziku u Zadru, kao i ostali spomenuti. Nisam mogao utvrditi sa sigurnošću da li je i svršio komercijalne nauke (u Trstu?).⁴⁶ Umro je u Arbanasima 2. svibnja 1933. u starosti od 78 godina. Zanimanjem je bio posjednik i trgovac, ili kako se sam potpisuje u pozdravnom brzojavu skupštini hrvatske Stranke prava 12. svibnja 1906. u Dubrovniku »Relja L. P., veletržac i veleposjednik u Arbanasima«.^{46a} — U političkom životu bio je vatren pristaša hrvatske orijentacije, i to hrvatske Stranke prava i borbena nastupa za svoje političke ideale. Svoje je političko stanovište propagirao okretno i zamjernom ustrajnošću

⁴³ Status Personalis et Localis Archidioecesis Iadertinae ineunte Anno Dom'ni MCMXI, Iaderae 1911, 43, 140; Folium Dioecesanum Curiae Archiepiscopalis Jadrensis et Curiae Episcopalis Sibenicensis XXXVII/10, Iaderae 1918.

⁴⁴ Sr. D. M. Ćurković, sp. dj., 29.

⁴⁵ Prema podacima umr. učitelja Budi Perovića.

⁴⁶ Po biografskim podacima koje mi je saopćio njegov unuk dr med. Pavao Relja, na čemu mu od srca hvala. — O školovanju L. P. Relje nema kod njegove obitelji podataka, jer je za drugog svjetskog rata uništena njihova kuća s odnosnim papirima.

^{46a} Sr. Izvješće o skupštini Stranke prava dne 12 svibnja 1906 u Dubrovniku, sp. dj., 13, 16.

i štamptom. Još dosta mlad, u 28. godini života, pokreće zajedno sa zadarskim pravašima polumjesečnik, poslije mjesečnik, pučki list »Stekliš« 1883—1884.⁴⁷ Prvih pet brojeva izdaje on, a poslije Ante Dejan. Financijsku je stranu lista vodio L. P. Relja čitavo vrijeme, a od 7—8 broja uređivao je list Ante Dejan. Zbog beskompromisne hrvatske orijentacije i oštrog stava na programu Ante Starčevića i Eugena Kvaternika i temperamentnoga pisanja, već je prvi broj »Stekliša« izišao gotovo polovinu zaplijenjen. List je prestao izlaziti sa 8. brojem. »Katolička Dalmacija« u Zadru donosi 5. srpnja 1884. (br. 36), da list »Stekliš« neće moći redovito izlaziti radi lošeg zdravlja njegova urednika Ante Dejana (koji je doista i umro u Makarskoj 30. kolovoza 1884).⁴⁸

Još iste godine 1884. pokrenut je u Zadru i drugi list, mjesečnik »Pravaš«, borbene pravaške orijentacije. Prvi i jedini broj izišao je 1. travnja 1884, jer ga je austrijska vlast zaplijenila, a izdavao ga je Ante Dejan. A Vjekoslav Maštrović ističe: »U stvari financirao je list i bio prikriveni glavni urednik Pavao Luka Relja iz Zadra.«⁴⁹

Agilni i neumorni L. P. Relja aktivno sudjeluje u još jednom zadarskom listu, polumjesečniku »Iskra. Književno-poučni list« (1884—1887). On ga i uređuje u godištu III/1886, br. 3 do 16. U uvodniku broja 3/1886 piše: »Današnjim brojem preuzimljem izdavanje »Iskre«. Na to me nukaju dva razloga. Prvi je želja da poduprem list, koji ako dosad i skromno, to ipak dostojno zastupa našu književnost u Dalmaciji... Drugi razlog, da se nekako obranim, proti nekim prigodama u pitanju pokojnog »Stekliša«. »Stekliš« je propao, jer je morao propasti, a nitko do mene ne može da zna, kolike me je muke, trpnje i novčane štete stao (spac. A. S.). Pa da se ikako odužim napram onim koji se bijahu već predplatili na »Stekliša«, kanim im odsle slati u zamjenu »Iskru«... Nije pak potreba da rečem, jer to predbrojnici sami vide, da »Iskra« kao književni list, niti ima niti može imat ikakav smjer politički...«⁵⁰

Ogledao se je i u stihotvorstvu. Godine 1886. donosi zadarski »Narodni list« (XXV/1886), br. 5 jednu njegovu hrvatsku prigodnu pjesmu (»Za liesom uzorite djevojke Kate Grgurović povenute u Zadru dne VI siečnja MDCCCLXXXVI u XXII godini života«).⁵¹

⁴⁷ U prvom broju (članak »Evo Stekliša«) Ante Dejan ističe, da su ih tim imenom nazivali njihovi politički protivnici kako bi ih označili »usijanim glavama«. Sr. Vj. Maštrović, *Jadertina Croatia. Bibliografija knjiga, časopisa i novina izdanih na hrvatskom ili srpskom jeziku u Zadru, II dio: Časopisi i novine*, Zagreb 1954, 49.

⁴⁸ Vj. Maštrović, sp. dj. II, 49.

⁴⁹ sp. dj., II, 55—56.

⁵⁰ Vj. Maštrović, sp. dj. II, 53—54.

⁵¹ Sr. Vj. Maštrović, sp. dj. II, 321.

Kad je 1895. u Arbanasima osnovana Hrvatska čitaonica, on joj je prvi predsjednik. Pristupilo je u nju oko 200 članova, od kojih je više od 160 prisustvovalo svečanom otvorenju društvenih prostorija 23. travnja 1896.⁵² Te godine on u »Narodnom listu« (XXXV/1896), br. 32 piše vatreni apel na svoje Arbanase (»Braćo Arbanasi«) gdje im daje kratki prikaz dolaska Arbanasa u zadarsku okolicu, te ih pozivlje da se u političkom životu opredijele za hrvatsku orijentaciju i da šalju svoju djecu u hrvatske škole.⁵³

Neposredno pred prvi svjetski rat (1914—1918), kad je veljače 1910. Hrvatska čitaonica u Arbanasima prešla u Hrvatski sokol u Arbanasima, on je članom jedne od uprava.⁵⁴ Te iste godine on je još i članom odbora osnovane zadruge Hrvatski dom u Zadru, koja je imala cilj »da sagradi i uzdrži Hrvatski dom, u koji bi se smjestila sva zadarska hrvatska društva...«.⁵⁵

Prigodom svećanih zadušnica na trideseti dan nakon smrti don Stjepana Buzolića u Arbanasima 10. srpnja 1894. izabran je L. P. Relja u poseban odbor za izdavanje Buzolićevih pjesama. Po pisanju ondanje štampe kao vatren Hrvat i »kao osobiti štovatelj pokojnika, pohvalno se obvezao, da će na njegovu uspomenu, o svoje trošku, uzdignuti kroz srednje i više škole naloga J. Musapa, sirotu bez oca i majke«.⁵⁶

Iznio sam sve ovo potanko, da se vidi ne samo zamjerna aktivnost L. P. Relje i njegov vatreni zanos za svoju političku orijentaciju, koja je bila markantno hrvatska pravaška, nego da se još i uoči kako ovakav stav jednog od supotpisnika tzv. programa za izdavanje namjeravanog arbanaskog lista nije mogao biti baš irelevantan u sudbini ovog lista. Pendant L. P. Relji u hrvatskom pravcu bio je don Mijo Ćunković. Ali moramo ovdje istaći da su sasvim dijametralno oprečnog stava, talijanaško-autonomaškog, bila ostala dvojica supotpisnika programa Pietro Marussich, vođa »Bersagliera« u Arbanasima i dugogodišnji glavar u Arbanasima i njegov pendant don Cristoforo Stipcevič.

Te i takve suprotnosti bilo je potrebno istaknuti da se shvati geneza i zakonitost razvitka slijedećih zbivanja u vezi s problemom naše teze.

⁵² Vj. Maštrović, »Hrvatska društva u Zadru (1848—1920)«, *Zadar/Zbornik*, 475.

⁵³ Sr. još Vj. Maštrović, *Jadertina croatica* II, 512.

⁵⁴ Vj. Maštrović, »Hrvatska društva u Zadru«, sp. dj., 475, 480.

⁵⁵ Vj. Maštrović, sp. dj., 486.

⁵⁶ Sr. Niko Karuc, »Stjepan Buzolić i zadarski Arbanasi«, *Učiteljska škola Zadar*, sp. dj., 237.

IV

A koji je bio povod (*causa proxima*) što su osobe ovakvih političkih gledišta i u ovakvoj društvenoj sredini pokrenule tu akciju? Kako je došlo do te same akcije ove četvorice da pokrenu jedan list na arbanaškom jeziku? Tko je zapravo bio inspirator ove ideje i u kojim se je prilikama ona rodila?

O tome nemamo mnogo podataka. Jedino ono malo pouzdanoga što znamo, znamo iz referata Kotarskog poglavara u Zadru Predsjedništvu dalmatinskog Namjesništva u Zadru od 20. studenoga 1897, br. 442/res., koji se nalazi u spomenutom dosjeu.

Iz curriculumae vitae ovog dosjea vidi se, kad je iskrslo ovo pitanje, da su činovnici Namjesništva za Dalmaciju za referat nadležnoj vlasti u Beču prethodno proučili odnosne izvore i literaturu o Arbanasima. Na poleđini akta napisao je veljače 1898. Nard/elli/, da se u biblioteku Namjesništva vraća »posuđena brošura o Arbanasima«, i to kratkim putem (»die der Statth(alterei) — Bibliothek entliehene Brochure über Borgo Erizzo wurde im kurzen Wege der Bibliothek rückgestellt«). To se odnosi na već spomenutu brošuru T. Erbera. Do tog datuma to je bila jedina »brošura« o Arbanasima i nalazi se još i danas u biblioteci Historijskog arhiva u Zadru kao nasljednici biblioteke bivšeg namjesništva za Dalmaciju. Uz ovu bilješku nalazi se još i druga, da ima sve pregledati prije nego se referat pošalje dalje — potpredsjednik Namjesništva von Pavić (»Ante respon/sum/ videat H. Statth(alterei)/-V/ize/-Präsident von Pavich«). Kad je pak Ministar predsjednik iz Beča vratio čitav dosje Namjesništvu pod svojim br. 109/M. P. vodi ga kao »strogo povjerljivo« (»Streng vertraulich«).

Referat Kotarskog poglavara u Zadru počinje statistikom pučanstva (»Ortschaft«). U tom referatu stoji da Arbanasi broje prema posljednjem popisu pučanstva 2072 stanovnika. Svi su rimokatoličke vjere i sačinjavaju jednu župu pod jednim župnikom.

Kako se pitanje kreće upravo oko arbanaškog jezika ovog naselja, prirodno je da pitanje o arbanaškom jeziku u referatu i dolazi na prvo mjesto i da bude razloženo na kompetentnom mjestu što opširnije i što jasnije. Kaže se tu da je njihov arbanaški jezik natrunjen prodorom mnogih hrvatskih riječi (»Ihre ursprünglich albanesische Sprache ist durch die Aufnahme vieler croatischen Wörter gefälscht worden«). Oni da u obitelji međusobno (»unter sich« — potertano u izvorniku) govore mješavinom arbanaško-hrvatskoga govora, te »se zbog toga drži da će kroz malo godina u Arbanasima izumrijeti arbanaški jezik« (»und man deshalb annimmt, dass in nicht langen Jahren die albanesische Sprache in Borgo Erizzo aussterben werde«).

Poglavarstveni izvještaj ovdje ne spominje ni jednom riječi da bi Arbanasi međusobno u obiteljima ili u svom selu upotrebljavali još i talijanski jezik. A ne govori ni o infiltraciji talijanskog jezika u arbanaški, kako je to smatrao potrebitim naglasiti za infiltraciju hrvatskoga jezika u arbanaški.

U svom pak saobraćaju i međusobnom ophođenju — nastavlja se u referatu — s ostalim svojim sumještanima, i u molitvama koliko u svom domu toliko i u svojoj župnoj crkvi upotrebljavaju srpsko-hrvatski jezik (»In ihrem Umgange und Verkehre mit anderen Ortsgenossen, in ihren Gebeten in den Familien und im Gottes-hause gebrauchen sie die serbo-croatische Sprache«).

S ovom se tvrdnjom u referatu ne bih u cijelosti složio. Doista u crkvi upotrebljavaju hrvatski jezik, jer nemaju na službi kod sebe svećenika koji pozna arbanaški jezik. Hrvatski jezik i glagoljicu u crkvi upotrebljavaju još onamo od svog naseljenja. Zapravo nakon smrti prvog svog župnika Miće Tokši (+ 1761) pa sve do polovine XIX stoljeća.⁶⁷ Pa i svoje privatne molitve obavljahu na hrvatskom jeziku (do talijanske okupacije Zadra 1918—1943. kad je talijanska fašistička vlast silom uvela i u crkvu talijanski jezik). Ne bih se složio s tvrdnjom da i međusobno upotrebljavaju hrvatski jezik, naprotiv oni upotrebljavaju rado u takvim prilikama svoj arbanaški jezik.

Mnogi od ovih Arbanasa — nastavlja se u referatu — naučili su i talijanski jezik (»Viele von ihnen haben auch... die italienische Sprache erlernt«). Obrazlaže se i kako su ti Arbanasi naučili taj talijanski jezik. Naučili su ga svojim čestim, dnevnim vezama s onim stanovnicima grada Zadra koji sami upotrebljavaju ovaj jezik i u poslovnom kretanju u okolini ljudi koji talijanski govore (»vermöge ihrer täglichen Fühlung und vieler Beziehungen mit der italienisch sprechenden Bevölkerung von Zara«).

Pošto je izneseno u referatu ono najnužnije o upotrebi arbanaškog jezika u ovoj arbanaškoj koloniji kraj Zadra, prelazi se na opis načina njihova života. Tu se kaže da oni žive od poljoprivrede i vrtnarstva, a malo da ih uzgaja stoku. Mnogi su istovremeno i zidari, ličioc i t. d. No ti im obrti nisu stalno i jedino zanimanje, već privremeno i povremeno, ukoliko se već pruži prilika za odnosnu zaradu u samomu gradu Zadru ili najbližoj okolici. Neki opet žive od trgovine i preprodaje blaga sitnog zuba, peradi i povrća; neki pak, osobito žene i djevojke, žive i od nadničarstva.

⁶⁷ »Najvolili bi da im je Misa ka dosele, glagoljicom pjeva; al puk svakako ne odgovara i ne odpjeva neg glagoljički«. Stj. Buzolić, »Zadarski Arbanasi i prabiskup Zmajević«, *Narodni koledar*, 78.

Stupanj njihove izobrazbe da općenito ne prelazi okvire izobrazbe koja se stječe u pučkim, osnovnim školama onoga vremena. Pojedine obitelji daju svoju djecu na daljnje nauke u obližnji grad Zadar u realku, gimnaziju, pa i dalje na sveučilište. U Arbanasima se nalazi i Škola za pučke učitelje s konviktom. To je razlogom što su se mnogi mladići odlučili za zvanje učitelja pučkih škola.

Povezujući pitanje izobrazbe s djelatnošću njih samih, njihove inteligencije, na polju kulture arbanaškog jezika, ističe: »Od njihove se inteligencije nitko nije istakao u gajenju svog materinskog arbanaškog jezika i ovdje nije tiskom izašlo nikakvo djelo na njihovom jeziku3 (»Personen von literarischer Bildung, welche für Pflege ihrer albanesischen Muttersprache Interesse hegen, haben sich nicht bemerkbar gemacht und Druckwerke in dieser Sprache sind hierlands nicht veröffentlicht worden«).

Kad je ovo izneseno u referatu o samom jeziku, životu i kulturi Arbanasa u Zadru, kako je i po sebi shvatljivo, prelazi da izvijesti o njihovim vezama s Arbanasima u matici zemlji u turskoj carevini. Tu nalazi shodnim da istakne: »Između njih nema nikakvih veza« (»Zwischen der albanesischen Colonie in Borgo Erizzo und ihren Stammgenossen auf türkischen Gebiete bestehen keine Beziehungen«).

Iznesavši gornje, pri kraju ipak ne može šutke prijeći preko jedne činjenice, koju smatra da je za samu stvar od posebne važnosti, a za nas je vrlo interesantna.

»Po prilici pred dva mjeseca — tu se kaže — pojavio se je u Arbanasima (»in Borgo Erizzo«) neki Arbanas iz Turske Albanije. Izdavao se za nekog filologa i tu se je raspitkivao koliko za osobne, toliko i za materijalne njihove prilike. Dao im je razumjeti da u Turskoj Albaniji muslimani žive odjelito i otuđeno od katolika, dok bi bilo u njihovu interesu da se oni ujedine. Raspitkivao se je da li bi Arbanasi u ovim Arbanasima (»in Borgo Erizzo«) bili voljni uzeti na sebe ovu akciju oko ujedinjenja Arbanasa, jer da ne bi u matici zemlji Albaniji turska vlada trpjela jednu takvu akciju budući da odgovara njezinim načelima i njezinom interesu rascjep između katolika i muslimana. Ali on nije našao za to nikakva interesa«. (»Vor ungefähr zwei Monaten erschien in Borgo Erizzo ein Albaneser aus Türkisch-Albanien, gab sich für einen Philologen aus, erkundigte sich über persönliche und sachliche Verhältnisse dasselbst, machte glauben, dass in Albanien die türkischen Albaneser sich von den katolischen Albanesern entfernt und getrennt verhalten, während es in ihrem gegenseitigen Interesse stände, sich zu vereinigen. Er stellte darum die Umfrage ob die Albaneser in Borgo Erizzo gewillt wären, diese Vereinigungsaction einzuleiten, denn im Albanien würde die türkische Regierung ein solches Unternehmen nicht

dulden, weil die Trennung zwischen Ottomanen und Katholiken ihrem Principe und ihren Interessen entspricht. Allein er fand hiezu keinen Anklang«).

Izloživši ovako dolazak ovog neimenovanog, njemu poblize nepoznatog »filologa« Arbanasa iz matice zemlje pod turskom vlašću, kategorički tvrdi: »Od njega je i potekla ideja da se osnuju i izdavaju na arbanaškom jeziku novine koje bi branile njihove interese, te je bio i tiskan i razaslan odnosni program koji su potpisala dva svećenika i dva svjetovnjaka iz Arbanasa (»aus Borgo Erizzo«). (»Von ihm ging auch die Idee aus, eine Zeitschrift in albanesischer Sprache zu gründen und zu veröffentlichen, welche ihre Interessen zu wahren hätte und wurde auch ein diesfälliges Program gedruckt und vertheilt, welches von zwei aus Borgo Erizzo stammenden Geistlichen und zwei Privaten unterfertigt war«). — »Ali se čini — zaključuje referat ovaj pasus o tom neznancu Arbanasu — da je ova ideja potpuno propala« (»Es scheint aber, dass diese Idee schön gänzlich fallen gelassen worden ist«).

Jedan primjerak tog tiskanog programa uklapa u svoj referat zajedno s talijanskim prijevodom. Ime, pak, i boravak spomenutog neimenovanog Arbanasa »filologa« nije se moglo utvrditi, ali da će kotarski poglavar u Zadru budno držati pod nadzorom i dalje tu akciju.

Prikaz političkih prilika u Arbanasima kraj Zadra nije mogao izostati u referatu slične naravi, te se na kraju osvrće i na političko stanje i političku orijentaciju stanovnika Arbanasa kraj Zadra. Tu se kaže da je naselje razdijeljeno »u političkom smislu na dvije stranke« (»in politischer Hinsicht in zwei Partheien gespaltet«). Ne specificirajući pitanje te političke prilike u ovoj arbanaškoj koloniji, govori da je jedan dio tih Arbanasa opredijeljen za autonomашe-talijanaše, a drugi za »hrvatsku Stranku prava«. Za autonomашku talijansku orijentaciju stanovnika ove arbanaške kolonije navodi izričito i uzroke toj činjenici i kaže da su tomu razlog »odnosi i ovisnost o općini grada Zadra« (»Vermöge der Beziehungen und Abhängigkeit von der Gemeinde Zara, gilt und benimmt sich ein Theil derselben als autonom, der andere gehört zur croatischen Rechtsparthei«). Ta je bila intranzigentno upadno bojovita autonomашko-talijanaška.

Za neke pristaše hrvatske orijentacije među stanovnicima ove arbanaške kolonije iznosi se tu jasno da su čak i antidržavni, anti-austrijski elemenat. Ti malobrojni »ultrahrvatski fanatici sanjaju o pripajanju Dalmacije nekom velikom slavenskom carstvu«. Naprotiv, ostali stanovnici ove kolonije, ne spominjući posebno ni one autonomашko-talijanaške, ni one hrvatsko pravaške orijentacije, pra-

vi sa austrijski patrioti »ispunjeni austrijskim osjećajima«. («Ausgenommen wenige ultra-croatische Fanatiker, die einen Anschluss Dalma»tiens an ein gross-slavisches Reich träumen, sind die Einwohner von Borgo Erizzo patriotisch von österreichischen Gesinnungen erfüllt«).

Dajući sliku kulturno prosvjetnog stanja, iznosi se da se tu nalazi državna pučka škola za dječake i djevojčice »sa srpsko-hrvatskim nastavnim jezikom« («...eine Knaben- und Mädchen Volksschule mit serbo-croatischer Unterrichtssprache»). Druga pučka škola za dječake da je otvorena te godine u oktobru. Otvorilo ju je talijansko društvo »Lega Nazionale«. I to iz vlastitih sredstava, bez ičijeg sudjelovanja. Cilj da je pak tog talijanskog udruženja u Dalmaciji, i uopće po austrijskim prijadranskim pokrajinama, da gaji i promiče talijanski jezik. To je društvo podiglo u Arbanasima svoju školsku zgradu i ono snosi troškove za opremu škole i učila i uzdržava i plaća učitelja. »Ova je škola otvorena bez ikakvih sudjelovanja, a po svoj prilici i bez izričite želje stanovnika Arbanasa i radi toga nisu oni na sebe preuzeli nikakve obaveze ni ikakvu dužnost oko izdržavanja« («Diese Schule wurde ohne Zuthun und wahrscheinlich ohne ausdrückliches Begehren der Einwohner von Borgo Erizzo ins Leben gerufen, weshalb sie auch keine Verpflichtung, keine Beitragsleistungen übernommen haben...»). Sada da tu školu pohađa po prilici 60 dječaka iz arbanaških obitelji.

*

Iz sačuvanih spomenika nije moguće više saznati o sudbini ovog pothvata četvorice Arbanasa. Pa ni iz tradicije kod njihovih starijih ljudi nisam mogao ništa o tome saznati. Sve govori da je ostalo sve samo na tiskanom programu i priklopljenom pozivu na pretplatu i da su se u cijelosti ispunila proricanja kotarskog poglavara u Zadru u tom pravcu («Ali se čini, da je ova ideja već propala»). Nije se pak ispunilo proricanje da će domalo izumrijeti arbanaški jezik u ovoj koloniji.

A koji su bili razlozi tom neuspjehu? Jesu li bili materijalni ili u samom sastavu spomenute četvorice?

Sa sigurnošću možemo pretpostaviti da se je zadarski kotarski poglavar dao dobro obavijestiti tko su i što sve mogu izvesti potpisnici programa za izdavanje arbanaških novina bilo u materijalnom, bilo u intelektualnom pravcu.

Dvojica od tih potpisnika bili su svećenici i doista akademski obrazovane osobe. Ne samo gotovo vršnjaci jednog don Jure Bijamkinija, jednog don Ive Prodana, jednog don Kažimira Ljubića i ostalih istaknutih svećenika ondane dalmatinske generacije, već su

prošli i iste nauke i stekli istu naobrazbu u istim školama i zavodima. Ako je jedan J. Bijankini, jedan I. Prodan dugo godina uređivao svaki po jedan list (J. Bijankini »Narodni list«, a I. Prodan »Hrvatsku krunu«, prije »Katoličku Dalmaciju«), mogla su to i ova dvojica — bar što se tiče njihove opće naobrazbe, koju su primili u gimnaziji i na teologiji. Prema tomu, s ove strane ne bi bilo zapreka. A što se tiče njihovih osobnih sposobnosti i daljnjeg produblivanja već stečenog znanja, prvi, don Mijo Ćurković, bio je muzički izobražen čovjek i tu je, kao autodidakt, pokazao dosta mara, volje i izdržljivosti pišući i izdavajući ne samo crkvene već i svjetovne skladbe na hrvatske tekstove, kako sam to iznio u njegovoj kratkoj biografiji. Nije mi uspjelo pronaći bilo kakvih tragova koji bi upućivali na njegov žurnalistički rad. Sjećam se iz svog osobnog zapažanja da se je rado i mnogo družio s don Ivom Prodanom, a da li je i surađivao u njegovu listu i koliko, nije mi bilo moguće ustanoviti. Sjećam se još iz svojih đачkih i studentskih dana da je rado drugovao s hrvatskim intelektualcima Zadra i često sam ga viđao u njihovu društvu. Tek iza prvog svjetskog rata izašla je njegova *Povijest Arbanasa kod Zadra* (Šibenik 1922). No bez jačeg zahvata u sam predmet, pogotovo poslije onog djela T. Erbera iz godine 1883. Više je to etnografski rad. Vjerojatno je ova njegova brošura plod poznije dobe njegova života, a ugledala je svjetlo pod konac njegova života.

Drugi potpisnik, don Cristoforo Stipcevič, prošao je sve stupnjeve izobrazbe kao i njegov sudrug don Mijo Ćurković. I u istim zavodima. Ali da bi se i osobno istakao na kulturnom polju, pa bilo to i na polju autonomaško-talijanske orijentacije, nije mi bilo moguće utvrditi. A niti je iza sebe ostavio što pisanoga, pogotovo ne u žurnalistici.

Najaktivniji na javnom polju i na peru od ove četvorice svakako se je pokazao L. P. Relja, premda mi nije bilo moguće utvrditi za njega koje je studije prošao, ako ih je i prošao. On je pokazao veliku i upornu publicističku djelatnost, a još se je pokazao većim javnim radnikom i mecenom glasila svojih ideja, koja je izdavao ili pomagao izdavati. Nije sebe štedio ni materijalno, kako to sam ističe u spomenutom pasusu. Nešto sličnoga, s materijalne strane, mislim da mogu pretpostaviti i za Pietra Marussicha. Vidjeli smo njegovu aktivnost na političkom polju. Vjerojatno se je i on istakao kao mecena svoga političkoga creda, tj. autonomaško-talijanske ideje.

Dalo bi se naslućivati da su ova dvojica mogla biti kao neke presumptivne mecene naumljenog pothvata. A da li su mogli biti još i dovoljna financijska osnovica tog pothvata? Držim da sama ova dvojica nisu sve to mogla podnijeti na svojim plećima bez su-

djelovanja, i to organiziranoga sudjelovanja čitave ove kolonije Arbanasa. A baš to sudjelovanje bilo je u pitanju, ne samo radi slabe njihove ekonomske sposobnosti već više i radi ondanje njihove kulturne nedoraslosti da shvate zamašaj samog tog pothvata. A jesu li iza naumljenog pothvata ove četvorice bile i još koje osobe bilo intelektualaca, bilo jačih posjednika, danas je nemoguće utvrditi.

Sam sastav ovakvog politički heterogenog tzv. odbora za izdavanje tog lista, kako nam se kaže iz sačuvanih spomenika, nije bio sretno izabran, imajući u vidu ondanje političko-društvene prilike u Zadru pa dosljedno i u Arbanasima. Žestoki autonomaši-talijanaši zajedno s hrvatskim pravašima, koji su živjeli u vrlo, vrlo napeitim društvenim odnosima u Zadru i okolici — bio je nonsens, da bi mogli uspješno surađivati, bar u ona vremena i u onakvim prilikama na jednom takvom delikatnom pothvatu. Dnevne novine s hrvatske strane bile su u vječnoj borbi i polemici s talijansko-autonomaškim s druge strane. Svaka i najmanja prilika bila je dovoljna da se otvori paljba s jedne na drugu stranu i da se tako obnavlja vječni »ritornello« napada i zabadanja i podržava pravo ratno stanje (a austrijska ga je vlast u Zadru i podržavala). Svi su potpisnici proglasa bili živo zainteresirani i angažirani u ovim stranačkim borbama između autonomaša-Talijana s jedne i Hrvata i hrvatskih pravaša s druge strane.

Pa ne znam kako bila živa ljubav potpisnika proglasa prema njihovu arbanaškom jeziku i arbanaškom problemu uopće, ove i ovakve prilike-neprilike, kako su gore ocrtane, nisu mogle biti garancijom uspjehu u poduzetom pothvatu.

A što je bilo od onih obećanja o pomoći iz matice zemlje Albanije? Ni o ovome nam nije poznato ništa potanje. Vjerojatno je — neimenovani »filolog« Arbanas što i obećavao, što vjerojatno i jest — te su se zagrijali Arbanasi ove kolonije za tu ideju — ali sve govori da je to odmah i splahnulo i palo u vodu.

To je mogao vrlo lako sve saznati kotarski poglavar u Zadru, te je na osnovu svega iznesenoga i konstatirao: »Ali se čini, da je ova ideja već propala«.

Sve ujedno: jedno kulturno mrtvorodjenče, koje je obećavalo mnogo pri svome začecu...

A. M. *Strgačić*: TENTATIVO DI FONDARE UN GIORNALE
IN LINGUA ALBANESE A ZARA

Riassunto

Due chilometri a sud-est di Zara si trova la colonia denominata Borgo Erizzo (Arbanasi). Dopo la seconda guerra mondiale, con lo sviluppo della città, questa colonia divenne suo sobborgo.

Questi Albanesi emigrarono dal territorio turco, dalla regione del lago di Scutari e dal litorale di Antivari, al tempo delle tre emigrazioni che vanno dal 1726 al 1793. Essi hanno conservato sino ad oggi la loro lingua sebbene rappresentino un'oasi circondata da tutte le parti da elemento croato.

Lo scrittore, servendosi dei recentissimi risultati del Dott. Kruno Krstić su queste migrazioni, li elabora e mette in rilievo che uno dei principali motivi di queste emigrazioni era non solo »l'ardere per la fede cattolica«, come si esprimono gli stessi documenti ufficiali veneti, ma anche »l'attaccamento alla Repubblica veneta« o, come si potrebbe dire con un'espressione politica moderna, »la quinta colonna«.

Questi Albanesi hanno conservato sino ad oggi non solo il loro idioma della parlata ghega, ma anche dal lato etnico essi si considerano Albanesi. Al tempo del risveglio della coscienza popolare croata in Dalmazia, nella seconda metà dell'Ottocento, la maggioranza di questi Albanesi si schierò con i Croati e la minoranza con il partito autonomista.

Nel mese di settembre del 1897 quattro Albanesi di questa colonia tentarono di fondare un giornale a Borgo Erizzo in lingua albanese: »Zâni Ščyptarit«. Il giornale doveva uscire su dodici pagine, due volte al mese. Essi indirizzarono ai propri connazionali un proclama in lingua albanese, in lettere latine, risolvendo il problema dell'ortografia mediante i segni diacritici croati. Il giornale avrebbe dovuto essere apolitico e il suo scopo era di collegare tutti gli Albanesi, quelli dell'Impero turco, come pure quelli nella diaspora. Gli Albanesi della Turchia desideravano assecondare tale azione che fu promossa da un certo Albanese dall'Albania turca il quale si atteggiava a »filologo«. Due sacerdoti e due laici furono i promotori di questo periodico. Uno di essi, Don Mijo Ćurković, faceva parte dell'orientamento politico croato, mentre il secondo Don Cristoforo Stipevich militava nelle file degli autonomisti. Pietro Marussich si trova pure nelle file degli autonomisti, mentre Luči Pavao Relja è seguace dell'orientamento croato.

Un comitato politicamente così eterogeneo, in quell'epoca di aspri conflitti politici, tra gli autonomisti e i Croati di Zara e della Dalmazia, non poté dar vita al periodico, anche se questi quattro, mossi da idee patriottiche albanesi, non poterono riuscire nel loro intento anche per il fatto che la popolazione albanese non mostrò di comprendere il problema finanziario del periodico. In tal modo il tentativo ebbe a fallire già al suo inizio e nemmeno un numero del giornale poté venire alla luce.